BYZANTINA LODZIENSIA
XLIV

Chadidża i jej czarnookie siostry

Obraz kobiet bliskowschodnich z epoki narodzin islamu w średniowiecznej literaturze kręgu bizantyńsko-słowiańskiego

Zofia A. Brzozowska

Chadidża i jej czarnookie siostry

Obraz kobiet bliskowschodnich z epoki narodzin islamu w średniowiecznej literaturze kręgu bizantyńsko-słowiańskiego

Zofia A. Brzozowska

BYZANTINA LODZIENSIA

seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UŁ

założona przez

Profesora Waldemara Cerana

w

1997 r.

№ XLIV

BYZANTINA LODZIENSIA
XLIV

Chadidża i jej czarnookie siostry

Obraz kobiet bliskowschodnich z epoki narodzin islamu w średniowiecznej literaturze kręgu bizantyńsko-słowiańskiego

Zofia A. Brzozowska

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2021

BYZANTINA LODZIENSIA

seria wydawnicza Katedry Historii Bizancjum UŁ

№ XLIV

KOMITET REDAKCYJNY

Mirosław J. Leszka – przewodniczący
Andrzej Kompa – sekretarz
Sławomir Bralewski
Paweł Filipczak
Maciej Kokoszko
Kirił Marinow
Teresa Wolińska

RECENZENT

Zdzisław Pentek

OKŁADKA I SZATA EDYTORSKA KSIĄŻKI

Sebastian Buzar

RYSUNKI

Elżbieta Myślińska-Brzozowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Tomasz Pietras

INDEKSY

Andrzej R. Hołasek

ADRES REDAKCJI

Katedra Historii Bizancjum UŁ
ul. A. Kamińskiego 27a
90-219 Łódź, Polska
bizancjum@uni.lodz.pl
www.bizancjum.uni.lodz.pl

Niniejsza książka powstała w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, przyznanych na podstawie decyzji nr DEC-2016/23/B/HS3/01891 (*Mahomet i narodziny islamu – stereotypy, wiedza i wyobrażenia w kręgu kultury bizantyńsko-ruskiej*)

Wydrukowano z dostarczonych Wydawnictwu gotowych materiałów
ark. druk. 19,125

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU ŁÓDZKIEGO

© Copyright by Zofia A. Brzozowska, Łódź 2021 © Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2021
Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego

Wydanie I • Zam. nr W.10300.21.0.M • Printed in Poland
Wydrukowano na papierze Stella Press 65 g by Zing Sp. z o.o.
ISBN 978-83-8220-524-4 • e-ISBN 978-83-8220-525-1

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego • 90-131 Łódź, ul. W. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl • ksiegarnia@uni.lodz.pl • phone 42 665 58 63

https://doi.org/10.18778/8220-524-4

Spis treści

Wstęp 1

Rozdział I

Kapłanki, herezjarchinie i święte – mieszkanki Persji Sasanidów . 29

1. Świadectwa czasu mroku – męczennice z okresu wielkiego prześladowania chrześcijan za panowania Szapura II (339–379) 34
2. Krystyna i Golenducha – dwie święte Persjanki z ostatnich dekad istnienia państwa Sasanidów 53
3. Portret herezjarchini – manichejka Kalinika i jej uczniowie 65

Rozdział II

Caryca Saracenów Mawia – pierwsza chrześcijańska władczyni Arabów? 71

Rozdział III

Portret zbiorowy Himjarytek z Nadżranu – kobiety południowo-arabskie między chrześcijaństwem, judaizmem a kulturą tradycyjną 91

Rozdział IV

Chadidża, Fatima i inne – kobiety z otoczenia Mahometa 115

Rozdział V

Caryca Saracenów Saida, „sroga lwica" – żona kalifa z dynastii Umajjadów sprawczynią męczeństwa mnicha Michała z ławry św. Saby 139

Zakończenie 157

Aneks

Wybrane teksty cerkiewnosłowiańskie, poświęcone Persjankom i Arabkom z IV–VIII w. 163

A. *Żywot prologowy św. Golenduchy* 163

B. *O carycy Saracenów Mawii* [z *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* drugiej redakcji] 166

C. *Żywot prologowy św. Synklityki Nadżrańskiej* 167

D. *O Chadidży, żonie Mahometa* [z *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* drugiej redakcji] 169

E. *O carycy Saracenów Saidzie i mnichu Michale z ławry św. Saby* [z *Żywotu św. Teodora z Edessy*] 170

Summary 181

Wykaz skrótów 239

Bibliografia 243

Rękopisy 243

Źródła 247

Opracowania 258

Abstrakt 277

Abstract 278

Indeksy 279

Indeks osób 279

Indeks nazw geograficznych i etnicznych 280

Wstęp

Niewiele tematów wywołuje chyba we współczesnym odbiorcy europejskim tak wiele żywych i skrajnych emocji, jak pozycja i obyczajowość kobiet bliskowschodnich. W środkach masowego przekazu, ale też w wielu tekstach publicystycznych i popularnonaukowych, natrafiamy zazwyczaj na dość uproszczony wizerunek Arabki-muzułmanki jako osoby pozbawionej fundamentalnych praw, ulegającej licznym restrykcjom o podłożu religijnym i kulturowym, zamkniętej w czterech ścianach domu, a przy tym – ukrytej za spowijającym całe ciało strojem, hidżabem i nikabem: okradzionej z twarzy i głosu, a zatem – wyzutej z podmiotowości. Stykając się z tego rodzaju narracją nie tyle myślimy, ile odczuwamy: czasem lęk, czasem żal i współczucie, a czasem – pogardę. Jednocześnie, jak każdy obiekt niedostępny postronnemu spojrzeniu, życie mieszkanek Bliskiego Wschodu wywołuje w Europejczykach od kilku już stuleci nieodpartą potrzebę „zajrzenia za zasłonę", którą – z braku innych możliwości – często realizowali oni w sferze wyobraźni, zapełniając karty powieści i płótna obrazów wizerunkami zmysłowych i rozwiązłych, a przy tym – pogrążonych w bezczynności i apatii rezydentek muzułmańskich haremów.

Swoistą próbą „zajrzenia za zasłonę" jest również niniejsza książka. Co więcej, stawia sobie ona za cel ukazanie literackich wizerunków Arabek i Persjanek z epoki, w której szczelnie okrywające ich postacie czadory

uprzedzeń, stereotypów i podszytych wrogością klisz myślowych dopiero zaczynały być tkane przez autorów chrześcijańskich (IV–VIII w.). W trzech pierwszych rozdziałach znajdzie Czytelnik omówienie obrazu kobiet żyjących na Bliskim Wschodzie w erze przedmuzułmańskiej: mieszkanek perskiego imperium Sasanidów (224–651), ale nade wszystko – członkiń wielu plemion arabskich, znajdujących się w interesującym nas tu okresie na różnym stopniu rozwoju społecznego i cywilizacyjnego, będących wyznawczyniami tradycyjnych bóstw pogańskich, jak i chrześcijaństwa (częstokroć jego heterodoksyjnej wersji, np. nestoriańskiej czy monofizyckiej), judaizmu lub zoroastryzmu. Rozdział czwarty poświęcony został pierwszym muzułmankom, tj. żonom i córkom proroka Mahometa (ok. 570–632), a piąty – Arabkom z epoki ekspansji militarnej wyznawców islamu w basenie Morza Śródziemnego, w której – po stosunkowo krótkim okresie rządów tzw. „czterech kalifów prawowiernych" (632–661) – znaleźli się oni pod panowaniem przedstawicieli dynastii Umajjadów (661–750).

Materiał badawczy stanowią natomiast teksty, powstałe kilka stuleci po opisywanych w nich wydarzeniach i na odmiennym kulturowo obszarze, tj. w środowisku Słowian, którzy przyjąwszy chrześcijaństwo w obrządku wschodnim, weszli w sferę bezpośredniego oddziaływania cywilizacji bizantyńskiej (Bułgarzy, Serbowie, Rusini). Tłumacząc – od IX stulecia – na język staro-cerkiewno-słowiański utwory, spisane po grecku na terytorium cesarstwa wschodniorzymskiego, mieli oni możliwość zapoznać się z wieloma przekazami, zawierającymi informacje o ludach zamieszkujących tereny Bliskiego Wschodu w IV–VIII w. – niektóre z nich były nawet przekładami lub parafrazami wcześniejszych źródeł syryjskich, arabskich, perskich czy koptyjskich.

W tym miejscu należy jednak poczynić zastrzeżenie, iż zabytki południowosłowiańskie (bułgarskie i serbskie) będą przywoływane na kartach niniejszej monografii jedynie kontekstowo. Podstawą analizy są przede wszystkim teksty staroruskie, zebrane przeze mnie w znacznej mierze w latach 2017–2021, w toku bezpośrednich badań nad materiałem rękopiśmiennym, prowadzonych *in situ* w Oddziale Manuskryptów Rosyjskiej Biblioteki Narodowej (Российская национальная библиотека)

w St. Petersburgu oraz na podstawie zbiorów wirtualnych trzech instytucji naukowych, znajdujących się w Moskwie: Rosyjskiej Biblioteki Państwowej (Российская государственная библиотека), Państwowego Muzeum Historycznego (Государственный исторический музей) i Rosyjskiego Państwowego Archiwum Akt Dawnych (Российский государственный архив древних актов)[1].

W niniejszej pracy zaprezentowany zostanie zatem wizerunek kobiet arabskich i perskich z IV–VIII w., utrwalony w tekstach literackich, które zostały stworzone, przetłumaczone, przepisane, zredagowane lub skompilowane na Rusi w najwcześniejszym okresie istnienia kultury piśmienniczej na obszarze Słowiańszczyzny Wschodniej, tj. od XI stulecia. *Terminus ante quem* niniejszych rozważań został natomiast wyznaczony na połowę XVI w., tj. okres, w którym – wraz z przyłączeniem do państwa moskiewskiego chanatów kazańskiego (1552) i astrachańskiego (1554) – uległa fundamentalnej zmianie perspektywa postrzegania wyznawców islamu przez autorów ruskich, a ich zainteresowanie tematyką orientalną i muzułmańską – wzrosło, tworząc zupełnie nową jakość kulturową[2], ugruntowaną w kolejnych dekadach (u schyłku XVI w. i w XVII stuleciu), wraz z narastaniem świadomości zagrożenia, które dla ówczesnej Rosji – jak i dla innych państw Europy Wschodniej – stanowić mogli Turcy Osmańscy[3].

---

[1] Pełen wykaz zebranego w toku kwerend i wykorzystanego w analizie materiału rękopiśmiennego zamieszczony został w bibliografii. W tym miejscu chciałabym również serdecznie podziękować prof. Georgiemu Minczewowi i prof. Małgorzacie Skowronek za udostępnienie mi fotokopii i autorskiego odczytu manuskryptu ОГНБ, 1/108, wykonanych podczas pobytu studyjnego w Narodowej Bibliotece Naukowej w Odessie (Ukraina).

[2] M. B a t u n s k y, *Muscovy and Islam. Irreconcilable Strategy, Pragmatic Tactics*, Saec 39, 1988, s. 77; i d e m, *Россия и ислам*, vol. I, Москва 2003, s. 105–108; P. B u s h k o v i t c h, *Orthodoxy and Islam in Russia 988–1725*, [in:] *Religion und Integration im Moskauer Russland. Konzepte und Praktiken, Potentiale und Grenzen 14.–17. Jahrhundert*, ed. L. S t e i n d o r f f, Wiesbaden 2010, s. 132–134.

[3] E. M a ł e k, *Двор цесаря турецкого Шимона Старовольского в переводе кн. Михаила Кропоткина (исследование и издание текста)*, Warszawa 2018, s. 81–82; e a d e m, *Легенда об астрологе Мустаеддыне Кшиштофа Дзержека в древнерусском переводе и ее позднейшие обработки (исследование и издание текстов)*, Warszawa 2019, s. 10–81.

* * *

Czym był Bliski Wschód dla autorów staroruskich? Zbierając dość enigmatyczne informacje na ten temat, rozproszone w materiale cerkiewnosłowiańskim, można przyjąć, iż uznawali go oni za obszar, znajdujący się poza wschodnią granicą znanego im cywilizowanego świata – cesarstwa rzymskiego/bizantyńskiego i chrześcijańskiej ekumeny, zamieszkany głównie przez wyznających islam Izmaelitów/Hagarenów/Saracenów (**Измаилтѧнє/Агарѧнє/Срачини**, tj. Arabów i Turków), a jednocześnie – zlokalizowany na południe od wschodnich, stepowych rubieży Rusi, które również – w opinii Słowian prawosławnych – zasiedlały niebezpieczne, obce kulturowo, koczownicze ludy barbarzyńskie: poganie bądź „bisurmanie" (**бесѹрмане**), tj. muzułmanie[4] (Pieczyngowie, Połowcy, Bułgarzy Wołżańsko-Kamscy, Mongołowie/Tatarzy).

Konkretniejszych informacji na temat terenów bliskowschodnich dostarczała piśmiennym Rusinom przede wszystkim lektura cerkiewnosłowiańskiego przekładu *Topografii chrześcijańskiej* Kosmasa Indikopleustesa, wywodzącego się z Aleksandrii kupca i podróżnika, wyraźnie sprzyjającego herezji nestoriańskiej. Swoje jedyne dzieło – stanowiące kompendium dostępnej mu wiedzy astronomicznej i geograficznej, zawartej w dwunastu księgach – spisał on w języku greckim w latach 547–549. Utwór najprawdopodobniej nie cieszył się znaczną popularnością w Bizancjum (do naszych dni zachowały się zaledwie jego trzy całościowe odpisy greckie z IX–XI w.), był natomiast niezwykle ceniony i rozpowszechniony na Rusi. Badacze wskazują, że obecnie znanych jest ok. 100 manuskryptów wschodniosłowiańskich z XV–XIX w., zawierających fragmenty lub pełen tekst zabytku (reprezentujących siedem redakcji tekstu), a także – jeden kodeks proweniencji bałkańskiej z pierwszej połowy XVII w., będący zapewne kopią staroruskiego protografu. Zachowany materiał rękopiśmienny

[4] Na temat etymologii terminu „bisurmanie": П.М. М е л і о р а н с к і й, *Заимствованныя восточныя слова въ русской письменности до-монгольскаго времени*, Санкт-Петербург 1906, s. 5–6; М. Ф а с м е р, *Этимологический словарь русского языка*, vol. I, Москва 1986, s. 132–133, 160, 251–252; М.А. Б а т у н с к и й, *Россия и ислам*..., s. 84; А.С. М а х м у т о в а, *Тюркизмы в русских исторических песнях и народных балладах XIII–XVII вв.*, ВБУ 15.3, 2010, s. 982.

pozwala zatem przyjąć, iż tłumaczenie *Topografii chrześcijańskiej* autorstwa Kosmasa Indikopleustesa na język cerkiewnosłowiański zostało wykonane na Rusi, najpóźniej w XIV w. Niektórzy znawcy zagadnienia skłonni są nawet przesuwać czas powstania translacji na okres przedmongolski, tj. XI–XIII w.[5]

Z punktu widzenia tematu niniejszej monografii pierwszorzędne znaczenie ma natomiast inna kwestia: przełożywszy dzieło aleksandryjskiego podróżnika z połowy VI w., Słowianie Wschodni zyskali dostęp do niezwykle cennego źródła informacji o krainach Orientu. Wiele bowiem wskazuje na to, że Kosmas znał opisywane przez siebie tereny z autopsji – w trakcie wypraw handlowych miał możliwość odwiedzić m.in. półwysep Synaj, Etiopię (Aksum), Półwysep Arabski, Persję, Wybrzeże Malabarskie w Indiach, Sri Lankę. Żeglował po wodach trzech Mórz: Śródziemnego, Czerwonego i Arabskiego, a także – po akwenie Zatoki Perskiej[6].

Z historią Bliskiego Wschodu w IV–VIII w. mieszkańcy Rusi mogli się natomiast zaznajomić za sprawą (staro)cerkiewnosłowiańskich przekładów bizantyńskich utworów historiograficznych[7]. Jednym z najwcześniej

---

[5] И.Ю. К р а ч к о в с к и й, *Предистория русской арабистики. Киевская и Московская Русь*, [in:] *Избранные сочинения*, vol. V, Москва–Ленинград 1958, s. 19; W. J a k u b o w s k i, *Literatura przekładowa*, [in:] *Historia literatury rosyjskiej*, ed. M. J a k ó b i e c, vol. I, Warszawa 1976, s. 50; Е.К. П и о т р о в с к а я, *Христианская топография Козьмы Индикоплова*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.)*, ed. Д.С. Л и х а ч е в, Ленинград 1987, s. 465–467; e a d e m, *К изучению древнерусской версии Христианской топографии Козьмы Индикоплова*, BB 51, 1990, s. 106–111; e a d e m, *Древнерусская версия Христианской Топографии Козьмы Индикоплова и Толковая Палея*, ТОДЛ 48, 1993, s. 138–142; W. C e r a n, *Kosma Indikopleustes*, [in:] *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, ed. O. J u r e w i c z, Warszawa 2002, s. 287; И.А. О р е ц к а я, И.Н. П о п о в, *Косма Индикоплов*, [in:] *Православная энциклопедия*, vol. XXXVIII, Москва 2015, s. 250–252.

[6] Е.К. П и о т р о в с к а я, *Христианская топография*..., s. 465; И.А. О р е ц к а я, И.Н. П о п о в, *Косма Индикоплов*..., s. 250.

[7] Kwestię recepcji bizantyńskich tekstów historiograficznych w piśmiennictwie kręgu *Slavia Orthodoxa* omawiam w artykule: Z.A. B r z o z o w s k a, *Zapożyczona czy własna wizja dziejów powszechnych? Wpływ autorów bizantyńskich na świadomość historyczną Słowian Południowych i Wschodnich (na przykładzie opowieści o Mahomecie i Historii paulicjan Piotra z Sycylii)*, [in:] *Widmo Mahometa, cień Samuela. Cesarstwo Bizantyńskie w relacji z przedstawicielami innych religii i kultur*

zaadaptowanych na obszarze *Slavia Orthodoxa* źródeł tego rodzaju była *Chronografia* Jana Malalasa, zhellenizowanego Syryjczyka, tworzącego w Konstantynopolu za panowania Justyniana I Wielkiego (527–565). Najprawdopodobniej została ona przetłumaczona na język staro-cerkiewno-słowiański w X w., w Bułgarii, tj. w okresie rządów Symeona I Wielkiego (893–927) lub jego syna, Piotra (927–969). Był to przekład całościowy, niezwykle wierny wobec oryginału greckiego. Niestety, nie zachował się do naszych dni ani jeden kompletny odpis tej translacji. Dysponujemy tylko fragmentami, włączonymi w obręb cerkiewnosłowiańskich kompilacji historiograficznych, które w większości powstały na Rusi, np. *Chronograf judejski* z lat sześćdziesiątych XIII w., *Latopis troicki* z XIV w., *Chronograf Sofijski*, *Latopis helleński i rzymski* drugiej redakcji z połowy XV w. oraz zależny od niego *Iluminowany zwód* z 1568–1576 r.[8]

Spisana w IX stuleciu kronika Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem została przełożona na język staro-cerkiewno-słowiański niezwykle wcześnie. Większość badaczy jest zdania, że tłumaczenie to powstało w Bułgarii pod koniec X lub na początku XI w., a następnie trafiło na Ruś, gdzie poddano je dalszym pracom redaktorskim[9]. Niektórzy uczeni utrzymują, że dzieło Jerzego Mnicha przeniknęło do piśmiennictwa

---

(VII–XV w.), eds. Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, K. M a r i n o w, T. W o l i ń s k a, Łódź 2020, s. 13–44. Zamieszczone tu przedstawienie cerkiewnosłowiańskich przekładów czterech kronik konstantynopolitańskich stanowi skorygowany skrót informacji źródłowych z niniejszej publikacji (s. 14–17).

[8] В.М. И с т р и н, *Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе*, ed. М.И. Ч е р н ы ш е в а, Москва 1994; Б.М. К л о с с, *К вопросу о происхождении Еллинского летописца второго вида*, ТОДЛ 27, 1972, s. 376–377; О.В. Т в о р о г о в, *Древнерусские хронографы*, Ленинград 1975, s. 111–135, 274–305; i d e m, *Материалы к истории русских хронографов. 2. Софийский хронограф и „Хроника Иоанна Малалы"*, ТОДЛ 37, 1983, s. 188–221; i d e m, *Летописец Еллинский и Римский*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (вторая половина XIV–XVI в.)*, ed. Д.С. Л и х а ч е в, vol. II, Ленинград 1989, s. 18–20; И.Н. П о п о в, *Иоанн Малала*, [in:] *Православная энциклопедия*, vol. XXIV, Москва 2010, s. 437–443; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad and the Origin of Islam in the Byzantine-Slavic Literary Context. A Bibliographical History*, Łódź–Kraków 2020, s. 17–23.

[9] В.М. И с т р и н, *Книгы временыя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь*, vol. I, Петроград 1920; Н.А. М е щ е р с к и й, *Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX–XV вв.*, Ленинград 1978, s. 78–79; О.В. Т в о р о г о в,

ruskiego za pośrednictwem pewnego, niezachowanego do naszych dni tekstu, tzw. *Chronografu bułgarskiego*, który został przewieziony na Ruś po 1018 r.[10] Istnieją również tezy o staroruskiej proweniencji najstarszego cerkiewnosłowiańskiego przekładu utworu Hamartolosa[11]. Zachował się on w kilkunastu odpisach staroruskich, reprezentujących dwa warianty tekstu. Istnieją cztery rękopisy zawierające wcześniejszą redakcję słowiańskiego tłumaczenia utworu Jerzego Mnicha: najstarszy z nich datowany jest na przełom XIII–XIV w. (РГБ, 173.I.100), pozostałe – na XIV–XV w. W odpisach starszej wersji przekładu tekst kroniki Hamartolosa został doprowadzony zaledwie do opisu wydarzeń z 553 r.[12] Młodsza redakcja, zależna tekstologicznie od pierwotnej, zachowała się natomiast w dwunastu odpisach całościowych i trzech fragmentarycznych, pochodzących z XV–XVII w. Za najbardziej reprezentatywny z nich uznawany jest rękopis РГБ, 310.1289 z XV/XVI w.[13]

W XIV w. powstał całościowy przekład cerkiewnosłowiański kroniki Symeona Logotety i Magistra, spisanej w Konstantynopolu, w drugiej połowie X w. Jego podstawą była starsza redakcja tekstu greckiego, zawierająca opis wydarzeń do 948 r. Tłumaczenie wykonano najprawdopodobniej

---

Хроника Георгия Амартола, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в)*..., s. 468–469.

[10] Л.В. Г о р и н а, *Болгарский хронограф и его судьба на Руси*, София 2005, s. 80–85.

[11] В. М а т в е е н к о, Л. Щ е г о л е в а, *Временник Георгия Монаха (Хроника Георгия Амартола). Русский текст, комментарий, указатели*, Москва 2000, s. 6; Т.В. А н и с и м о в а, *Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.*, Москва 2009, s. 28.

[12] О.В. Т в о р о г о в, *Древнерусские хронографы*..., s. 12; i d e m, *Хроника*..., s. 469; В. М а т в е е н к о, Л. Щ е г о л е в а, *Временник*..., s. 8–9; Т.В. А н и с и м о в а, *Хроника*..., s. 41–70, 83–88, 124–131, 211–222.

[13] О.В. Т в о р о г о в, *Древнерусские хронографы*..., s. 12; i d e m, *Хроника*..., s. 469; Т.В. А н и с и м о в а, *Хроника*..., s. 89–123, 131–171, 187–196, 223–257. Co ciekawe, w pierwszej połowie XIV w. powstał kolejny cerkiewnosłowiański przekład kroniki Jerzego Mnicha, całkowicie niezależny od omawianej tu tradycji bułgarsko-ruskiej (tzw. *Летовник*). Jego podstawą była starsza wersja tekstu greckiego. Tłumaczenie zostało wykonane prawdopodobnie w Bułgarii, Serbii lub w klasztorze Chilandar na górze Athos. Obecnie istnieje co najmniej trzynaście, znanych badaczom, serbskich odpisów tego zabytku, pochodzących z XIV–XVI w. Część z nich znajduje się w zbiorach instytucji rosyjskich: ГИМ, Син. 148 (rękopis z 1386 r., sprowadzony do Rosji w 1655 r.). Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 192–193.

w Bułgarii, a w późniejszych wiekach przewieziono na Ruś. Aktualnie znany jest tylko jeden jego odpis: РНБ, F.IV.307 (kodeks rosyjski z 1637 r., będący kopią manuskryptu średniobułgarskiego – interesujące nas tu źródło znajduje się w nim na kartach 1–254)[14].

Niezwykle złożonym zagadnieniem jest natomiast adaptacja na gruncie słowiańskim *Skrótu historii* Jana Zonarasa – dzieła spisanego w jednym z monasterów w okolicach Konstantynopola w połowie XII w. Cieszyło się ono znacznym zainteresowaniem na obszarze *Slavia Orthodoxa*. Jego najwcześniejsze tłumaczenie na język cerkiewnosłowiański mogło powstać ok. 1170 r. w Bułgarii lub w XIV w. w Serbii. Był to przekład fragmentaryczny[15]. Ok. 1408 r. w serbskim monasterze na górze Athos, na zamówienie despotesa Stefana Lazarewicza (1402–1427) został również wykonany skrót kroniki (tzw. *Paralipomen*). Jest to jedyny wariant słowiańskiego tłumaczenia dzieła Jana Zonarasa, który upowszechnił się na Rusi. Zachował się w jednym odpisie ruskim z początku XVI stulecia: РГБ, 113.655[16]. Istnieje jeszcze inna południowosłowiańska redakcja kroniki, która dotrwała do naszych dni na kartach rękopisu serbskiego z XV w. (z księgozbioru monasteru Zograf na górze Athos, N151)[17]. Autorski wybór fragmentów z utworu Jana Zonarasa odnajdujemy też w manuskrypcie РНБ, F.IV.307, zawierającym – jak wspominaliśmy wyżej

[14] В.И. С р е з н е в с к и й, *Симеона Метафраста и Логофета описание мира от бытия и летовник собран от различных летописец. Славянский перевод Хроники Симеона Логофета с дополнениями*, Санкт-Петербург 1905, s. III–V; Г. О с т р о г о р с к и й, *Славянский перевод хроники Симеона Логофета*, SK 5, 1932, s. 17–37; А.П. К а ж д а н, *Хроника Симеона Логофета*, BB 15, 1959, s. 130; W. S w o b o d a, *Symeon Logotheta*, [in:] *SSS*, vol. V, s. 506–507; О.В. Т в о р о г о в, *Хроника*..., s. 469; В. М а т в е е н к о, Л. Щ е г о л е в а, *Временник*..., s. 9; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 240–245.

[15] V. K a č a n o v s k i j, *Iz srbsko-slovjenskoga prievoda bizantinskoga ljetopisa J. Zonare*, Star 14, 1882, s. 125–172; A. J a c o b s, *Ζωναρας-Зонара. Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slavischer Übersetzung*, München 1970; Н.А. М е щ е р с к и й, *Источники*..., s. 102–103.

[16] О.В. Т в о р о г о в, *Паралипомен Зонары. Текст и комментарий*, [in:] *Летописи и хроники. Новые исследования. 2009–2010*, ed. О.Л. Н о в и к о в а, Москва–Санкт-Петербург 2010, s. 3–101.

[17] П. Л а в р о в, *Югославянская переделка Зонары*, BB 4, 1897, s. 452–460.

– XIV-wieczne tłumaczenie dzieła Symeona Logotety[18]. Należy jednak podkreślić, że żadna z wymienionych wyżej wersji słowiańskich nie jest całościowa – każda z nich stanowi raczej swego rodzaju kompilacyjny skrót. Zebrawszy zachowany do czasów obecnych materiał (wszystkie odpisy cerkiewnosłowiańskich przekładów dzieła Jana Zonarasa) można zrekonstruować pełen tekst jedynie sześciu pierwszych ksiąg kroniki[19].

Niezwykle ważną, z punktu widzenia badań nad wizerunkiem mieszkanek Bliskiego Wschodu w literaturze cerkiewnosłowiańskiej, grupę tekstów stanowią utwory o charakterze polemicznym, skierowane przeciwko poglądom religijnym wyznawców islamu[20]. Najistotniejszym dla uformowania się stereotypowego obrazu muzułmanów w średniowiecznej kulturze bizantyńsko-słowiańskiej był z pewnością ostatni, spisany po 743 r. rozdział traktatu *O herezjach* autorstwa Jana z Damaszku (ok. 676–749), autora świetnie zaznajomionego z kulturą arabską i przekazem koranicznym. Najstarszy staro-cerkiewno-słowiański przekład tego utworu powstał na początku X w., za rządów Symeona I Wielkiego (893–927), w Bułgarii. Dzieło damasceńczyka zostało wówczas przetłumaczone z greki jako integralna część trzeciej redakcji *Nomokanonu czternastu rozdziałów* (*Syntagmy*), powstałej na przełomie VIII i IX w. w Konstantynopolu. Na Ruś odpisy tego zabytku zostały przewiezione z Bałkanów w latach czterdziestych XI w. Najstarszą, zachowaną do naszych dni kopią jest tzw. *Kormcza Efrema* (*Ефремовская Кормчая* – ГИМ, Син. 227, fol. 249–275'), datowana na początek XII w.[21]

---

[18] В.И. С р е з н е в с к и й, *Симеона Метафраста и Логофета*..., s. 144–186.

[19] А.Г. Б о н д а ч, *Иоанн Зонара*, [in:] *Православная энциклопедия*, vol. XXIV, Москва 2010, s. 254; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 246–252.

[20] Wszystkie traktaty antymuzułmańskie (bizantyńskie i zachodnioeuropejskie), które zostały przetłumaczone na język cerkiewnosłowiański i stały się znane na Rusi przed połową XVI stulecia, omawiam we wspomnianej już wyżej monografii *Muhammad and the Origin of Islam in the Byzantine-Slavic Literary Context. A Bibliographical History*. Zamieszczone tu informacje źródłoznawcze stanowią skrót rozważań, które zostały opublikowane w przywołanej książce w wersji angielskiej.

[21] H. M i k l a s, *Zur kirchenslavischen Überlieferung der Häresiengeschichte des Johannes von Damaskus*, [in:] *Festschrift fur Linda Sadnik zum 70. Geburtstag*, ed. E. W e i h e r,

Warto pamiętać, iż utwór *O herezjach* został na użytek wspomnianej kompilacji prawnej poddany znacznym ingerencjom redaktorskim. Zarówno w bizantyńskich odpisach trzeciej wersji *Nomokanonu czternastu rozdziałów*, jak i kopiach cerkiewnosłowiańskich (ГИМ, Син. 227 oraz późniejszych, m.in. РГБ, 304.I.207, fol. 217a–238d – z początku XVI w.) traktat damasceńczyka prezentowany jest nieodmiennie jako *Panarion* Epifaniusza z Salaminy (ok. 315–403), biskupa cypryjskiego (**Єпифания и єпᶜпа кѵпрьскааго**). Zmieniono układ finałowej partii tekstu: po 99 paragrafach wprowadzono rozdział o autoproskoptach (100), a na samym końcu utworu dodano ustęp o ikonoklastach (102). Na kartach *Nomokanonu czternastu rozdziałów* (zarówno w wersji greckiej, jak i cerkiewnosłowiańskiej) nie odnajdziemy natomiast oryginalnego rozdziału o islamie autorstwa Jana z Damaszku. Zamiast niego w interesującym nas tu zabytku, jako paragraf 101, zamieszczono fragment traktatu antymuzułmańskiego pióra Michała Synkellosa (ok. 760–846)[22].

Starobułgarski przekład dzieła *O herezjach* został też włączony w obręb tzw. *Ruskiej kormczej (Русская Кормчая)*, skompilowanej w ósmej dekadzie XIII w., na podstawie wcześniejszych zbiorów prawnych i *Nomokanonu św. Sawy*, w efekcie postanowień synodu we Włodzimierzu nad Klaźmą w 1274 r. Jej najstarszym zachowanym odpisem jest tzw. *Nowogrodzka kormcza synodalna (Новгородская Синодальная Кормчая)* z 1282 r. (ГИМ, Син. 132). Zarówno na kartach tego kodeksu, jak i jego późniejszych kopii (РГБ, 304.I.205, fol. 397–416; РГБ, 304.I.206, fol. 407–428'), układ tekstu powiela wariant znany nam z *Nomokanonu czternastu rozdziałów*: 99 oryginalnych rozdziałów autorstwa Jana

---

Freiburg 1981, s. 331–343; K. M a k s i m o v i c h, *Byzantine Law in Old Slavonic Translations and the Nomocanon of Methodius*, Bsl 65, 2007, s. 9–18; P. B u s h k o v i t c h, *Orthodoxy*..., s. 125; М.В. К о р о г о д и н а, *Кормчие книги XIV–первой половины XVII в.*, vol. I, *Исследование*, Москва–Санкт Петербург 2017, s. 83; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 116.

[22] V.N. B e n e š e v i č, *Syntagma XIV titulorum sine scholiis secundum versionem Palaeo-Slovenicam, adjecto textu Graeco e vetustissimis codicibus manuscriptis exarato*, vol. I, St. Petersburg 1906, s. 701–704 ; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 116.

z Damaszku, paragraf 100 o autoproskoptach, ustęp 101 o islamie pióra Michała Synkellosa i paragraf 102 o ikonoklastach[23].

Traktat *O herezjach* został przetłumaczony na język cerkiewnosłowiański po raz drugi w Serbii po 1219 r. Przekład ten upowszechnił się na obszarze *Slavia Orthodoxa* jako integralna część tzw. *Nomokanonu św. Sawy*. Zarówno w najstarszym, zachowanym do naszych dni odpisie tej kompilacji prawnej, datowanym na 1262 r. (HAZU III c. 9, fol. 354d–373d), jak i w późniejszych rękopisach (m.in. w manuskrypcie z Muzeum Starej Cerkwi w Sarajewie, nr 222, fol. 326c–341d), znajduje się pełen tekst o islamie autorstwa Jana z Damaszku, niemniej jednak został on tu dość mechanicznie przepleciony z utworem polemicznym Michała Synkellosa[24].

Nomokanon św. Sawy został zaadaptowany na Rusi w latach siedemdziesiątych XIII w., kiedy to metropolita kijowski Cyryl II (1242–1281) otrzymał kopię tej kompilacji od bułgarskiego despotesa Jakuba-Światosława – Rusina z pochodzenia, władającego z nadania cara Jana Asena II (1218–1241) w zachodniej Starej Płaninie. Najwcześniejszym ruskim odpisem wspomnianego zbioru praw jest tzw. *Riazańska kormcza* z 1284 r. (*Рязанская Кормчая* – РНБ, F.п.II.1). Kompilacyjny utwór o islamie, zawierający tekst Jana z Damaszku oraz fragmenty traktatu Michała Synkellosa, znajduje się w nim na fol. 374a–378b. Identyczny tekst odnajdujemy również w późniejszych, wschodniosłowiańskich kopiach *Nomokanonu św. Sawy*, m.in. РГАДА, 181.1.1593, fol. 557–563 – z ostatniej tercji XVI w.[25]

---

[23] М.В. К о р о г о д и н а, *Кормчие книги*..., s. 84, 181, 198–200; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 116–117.

[24] *Zakonopravilo or the Nomocanon of Saint Sava. The Ilovica Manuscript from 1262. Photoprint reproduction*, ed. M.M. P e t r o v i ć, Gornji Milanovac 1991, fol. 354d–373d (facsimile); *Sarajevo Rudder Zakonopravilo of St. Sava from the 14th Century*, Dobrun 2013, fol. 326c–341d (facsimile); М.М. П е т р о в и ћ, *Спис о измаилђанској вери у Законоправилу светога Саве*, HRev 42/43, 1995/1996, s. 5–23; M.M. P e t r o v i ć, *Saint Sava's Zakonopravilo on the Teachings of Muhammed*, Belgrade 1997, s. 7; S. P r o d i ć, *Knjiga 'O jeresima' prepodobnog Jovana Damaskina kao 61. poglavlje sarajevskog rukopisa 'Zakonopravila' svetog Save Srpskog*, Šibenik 2016; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 117.

[25] P. B u s h k o v i t c h, *Orthodoxy*..., s. 126; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 117–118.

Staroserbski przekład dzieła *O herezjach* upowszechnił się w piśmiennictwie ruskim schyłku średniowiecza. W odpisie *Palei komentowanej* z pierwszej połowy XVI w. (РГБ, 304.I.730, fol. 395–403') zamieszczono, zaczerpnięte z *Nomokanonu św. Sawy* i zaprezentowane jako *Panarion* Epifaniusza z Salaminy, obszerne wypisy z tego traktatu: początkowe 33 rozdziały oraz paragraf 99 o monoteletach. Co ciekawe, choć kompilatorzy pominęli tekst o islamie autorstwa damasceńczyka, włączyli w obręb kodeksu inny utwór antymuzułmański, tj. cerkiewnosłowiański przekład *Contra legem Sarracenorum* Riccolda z Monte Croce (fol. 363–394'). Dedykowany islamowi rozdział dzieła *O herezjach* wykorzystali natomiast twórcy kompilacyjnej *Opowieści o haniebnej wierze saraceńskiej*, zachowanej m.in. w tekście *Latopisu Nikonowskiego*.

W XVI stuleciu powstał jeszcze jeden cerkiewnosłowiański przekład traktatu *O herezjach*. Jego autorem był książę Andrzej Kurbski (1528–1583), bazujący w swej pracy przede wszystkim na wcześniejszych translacjach łacińskich. Wykonane przez niego tłumaczenie dzieła Jana z Damaszku zachowało się m.in. na kartach rękopisu РГБ, 256.193, datowanego na schyłek XVI lub początek XVII w. (fol. 219'–242'). Jest ono nieomal całościowe: brakuje w nim rozdziału 83, a także końcowej części paragrafu o islamie – narracja urywa się dość nagle, w środku rozważań o braku świadectw w Piśmie Św. i objawieniach wcześniejszych proroków, zapowiadających nadejście Mahometa[26].

Spośród późniejszych traktatów polemicznych, znanych na obszarze *Slavia Orthodoxa*, warto tu wymienić m.in. wspomniany już wyżej tekst autorstwa Michała Synkellosa (ok. 760–846). Nie zachował się on do naszych dni w postaci całościowej. Ocalały jedynie te jego fragmenty (zarówno w wersji greckiej, jak i cerkiewnosłowiańskiej), które

[26] K. R o z e m o n d, *Kurbsky's Translation of the Works of Saint John of Damascus*, SP 9, 1966, s. 588–593; J. B e s t e r s-D i l g e r, *Andrej M. Kurbskij als Übersetzer. Zur kirchenslavischen Übersetzungstechnik im 16. Jahrhundert*, Freiburg 1992, s. 21–65; *Die Dogmatik des Johannes von Damaskus in der Übersetzung des Fürsten Andrej M. Kurbskij*, ed. J. B e s t e r s-D i l g e r, Freiburg 1995, s. XXXI–XLVII; P. B u s h k o v i t c h, *Orthodoxy*..., s. 130; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 118.

zostały wplecione w tekst innych, późniejszych zabytków: *Nomokanonu czternastu rozdziałów* (zaadaptowanego w Presławiu przed 927 r.), kroniki Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem (tłumaczonej na język piśmiennictwa i liturgii Słowian prawosławnych dwukrotnie: w Bułgarii, na przełomie X i XI w. oraz w XIV stuleciu na Bałkanach), a także – *Nomokanonu św. Sawy* (spisanego po 1219 r. w Serbii). Na kartach tej ostatniej kompilacji fragmenty utworu Michała Synkellosa zostały – jak pamiętamy – połączone w jeden tekst z dedykowanym islamowi rozdziałem dzieła *O herezjach*, autorstwa Jana z Damaszku[27].

Ważnym źródłem myśli antymuzułmańskiej – bazującym na traktacie polemicznym Niketasa z Bizancjum, pt. *Obalenie nauk Mahometa* (ok. 870 r.), a pośrednio – na greckim przekładzie Koranu – był utwór *Panoplia dogmatica* pióra Eutymiusza Zygabena, spisany ok. 1112–1114 r. Został on przetłumaczony na język cerkiewnosłowiański, być może, u schyłku XIV w. lub też w pierwszych dekadach XV w. w Bułgarii. Do naszych dni dotrwało zaledwie pięć fragmentarycznych, bałkańskich odpisów tego zabytku, pochodzących z XV–XVI w. Rozdział 28, poświęcony omówieniu poglądów religijnych Saracenów (tj. islamowi), zachował się w obrębie jednego tylko rękopisu słowiańskiego, przechowywanego aktualnie w Narodowej Bibliotece Naukowej w Odessie (ОГНБ, 1/108, fol. 24–35'). Tekst zabytku jest niekompletny. Kodeks musiał zostać rozłączony, a następnie zszyty ponownie, bez zachowania właściwej kolejności kart. Obecnie brakuje jednej z nich, zawierającej tekst zakończenia paragrafu 9, ustępów 10 i 11 oraz początku paragrafu 12. Analiza treści manuskryptu pozwala jednak przyjąć, że rozdział o islamie został przetłumaczony w całości, z wyjątkiem ostatniego akapitu ustępu 29, zawierającego rekapitulację poglądów autora. Na obecnym etapie badań nie jesteśmy jednak w stanie udzielić odpowiedzi na pytanie, czy południowosłowiański przekład dzieła Eutymiusza Zygabena był w ogóle

[27] A. K o l i a-D e r m i t z a k i, *Michael the Synkellos*, [in:] *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, vol. I, 600–900, eds. D. T h o m a s, B. R o g g e m a, Leiden 2009, s. 625–632; Д.Е. А ф и н о г е н о в, Л.В. П р о к о п е н к о, *Михаил Синкелл*, [in:] *Православная энциклопедия*, vol. XLVI, Москва 2017, s. 19–21; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad...*, s. 124–131.

znany na Rusi. Wiele wskazuje na to, że tekst ten nie cieszył się znaczną popularnością na obszarze *Slavia Orthodoxa*[28].

Na Rusi przed połową XVI w. stał się również znany jeden zachodnioeuropejski traktat o charakterze antymuzułmańskim, tj. *Contra legem Sarracenorum* pióra dominikańskiego misjonarza, Riccolda z Monte Croce (ok. 1243–1320). W latach 1286–1300 przebywał on na Bliskim Wschodzie, zwiedzając m.in. Akkę, Palestynę, Mosul i Bagdad. Najprawdopodobniej znał język arabski i czytał Koran w oryginale. Swoje dzieło – zawierające, *nota bene*, wiele odwołań do tekstu świętej księgi islamu – spisał po łacinie, po powrocie do Europy, we Florencji, ok. 1300 r. Zostało ono przetłumaczone na grekę bizantyńską ok. 1360 r. przez Demetriusza Kydonesa (1324–1398), a następnie, na przełomie XV i XVI w. – na język cerkiewnosłowiański. Odnajdujemy je w kilku rękopisach ruskich z XVI w., m.in. w lipcowych tomach *Wielkich minei lekcyjnych* metropolity Makarego (РНБ, 728.1323, fol. 453a–464a; ГИМ, Син. 996, fol. 462–476; ГИМ, Син. 182, fol. 810–828' – pod datą 31 VII) oraz w jednym z odpisów *Palei komentowanej* (РГБ, 304.I.730, fol. 363–394'). Analiza tekstu, zamieszczonego we wspomnianych manuskryptach, pozwala przyjąć, iż słowiańska translacja *Contra legem Sarracenorum* nie była całościowa i obejmowała: wstęp, rozdział pierwszy, początek rozdziału drugiego oraz rozdziały 13–17 (wraz z interpolowanym fragmentem rozdziału siódmego)[29].

---

[28] А.В. Б а р м и н, *Евфимий Зигабен*, [in:] *Православная энциклопедия*, vol. XVII, Москва 2008, s. 448–450; Н.И. З у б о в, *Заметки по поводу этнонима сарацины в некоторых древнерусских памятниках*, [in:] *Етнолингвистичка проучавања српског и других славенских језика. У част академика Светлане Толстој: зборник радова*, eds. П. П и п е р, Љ. Р а д е н к о в и ћ, Београд 2008, s. 163–171; A. R i g o, *Euthymius Zigabenus*, [in:] *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, vol. III, *1050–1200*, eds. D. T h o m a s, A. M a l l e t, Leiden–Boston 2011, s. 338–340; M. T s i b r a n s k a-K o s t o v a, *Paulicians Between the Dogme and the Legend*, SCer 7, 2017, s. 232–233; e a d e m, *Бележки върху славянския превод на Панoплия Догматика в BAR Ms. Slav. 296 и неговия преводач*, Pbg 41.4, 2017, s. 4–6; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad...*, s. 281–288.

[29] И.Ю. К р а ч к о в с к и й, *Предистория...*, s. 23; Z. P e n t e k, *Ze średniowiecznej recepcji Koranu wśród chrześcijan. Polemiści, tłumacze i wydawcy*, [in:] *Cognitioni*

Oprócz literatury polemicznej, informacji na temat muzułmanek mógł mieszkańcom Rusi dostarczyć tekst obrzędu wyrzeczenia się islamu, prawdopodobnie skomponowanego w cesarstwie bizantyńskim w połowie IX w. Był on tłumaczony na język (staro)cerkiewnosłowiański kilkakrotnie. Po raz pierwszy przełożono go najprawdopodobniej już na początku X w., za rządów Symeona I Wielkiego (893–927) w Presławiu, jako integralną część trzeciej redakcji *Nomokanonu czternastu rozdziałów*. Najstarsza, zachowana do naszych dni kopia tej kompilacji (ГИМ, Син. 227) nie jest jednak kompletna, a tym samym – nie zawiera tekstu interesującego nas tu rytuału. Odnajdujemy go w późniejszych odpisach wspomnianego zbioru praw, m.in. РНБ, 717.1056/1165, fol. 356'–359' (z końca XV w.). Starobułgarska translacja została najprawdopodobniej zamieszczona również w tzw. *Ruskiej kormczej* z drugiej połowy XIII w. Odnajdujemy ją m.in. w następujących rękopisach: РГБ, 304.I.205, fol. 439'–442' (XVI w.); РГБ, 304.I.206, fol. 454'–457' (XVI w.); РНБ, 728.1174, fol. 262'–265' (lata osiemdziesiąte XVI w.)[30].

Obrzęd wyrzeczenia się islamu został przetłumaczony na język cerkiewnosłowiański po raz drugi w Serbii, po 1219 r. Przekład ten upowszechnił się na obszarze *Slavia Orthodoxa* jako integralna część tzw. *Nomokanonu św. Sawy* (rozdział 64.III). Jest zachowany fragmentarycznie w najstarszym istniejącym odpisie tej kompilacji prawnej (HAZU III c. 9, fol. 396b–398d), a w formie całościowej – w XIV-wiecznym manuskrypcie z Muzeum

gestorum. Studia z dziejów średniowiecza dedykowane Profesorowi Jeremu Strzelczykowi, eds. D.A. S i k o r s k i, A.M. W y r w a, Poznań–Warszawa 2006, s. 59–70; P. B u s h k o v i t c h, *Orthodoxy*..., s. 128–131; M. D a w c z y k, *The Image of Muhammad in Riccoldo da Monte di Croce's Contra legem Sarracenorum*, SC 9, 2019, s. 391–405; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 289–301.

[30] *Syntagma XIV titulorum sine scholiis secundum versionem Palaeo-Slovenicam, adjecto textu Graeco e vetustissimis codicibus manuscriptis exarato*, eds. V.N. B e n e š e v i č, J.N. Š č a p o v, vol. II, Serdica 1987, s. 135–147; D.J. S a h a s, *Ritual of Conversion from Islam to the Byzantine Church*, GOTR 36, 1991, s. 57–69; A. R i g o, *Ritual of abjuration*, [in:] *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, vol. I, s. 821–824; М.В. К о р о г о д и н а, *Кормчие книги*..., vol. I, s. 200–203; vol. II, *Описание редакций*, Москва–Санкт Петербург 2017, s. 110, 159; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 183–185.

Starej Cerkwi w Sarajewie (nr 222, fol. 361b–364a). W staroruskiej *Riazańskiej kormczej* (РНБ, F.п.II.1) odnajdujemy go na fol. 399d–402c[31].

Jak wykazała ostatnio Tatiana Afanasieva, w latach osiemdziesiątych XIV w. powstało jeszcze jedno, całkowicie niezależne od wcześniejszych translacji, cerkiewnosłowiańskie tłumaczenie rytuału wyrzeczenia się islamu. Interesujący nas tu utwór został przełożony w obrębie *Euchologionu Wielkiego Kościoła* – bizantyńskiego zbioru tekstów, wykorzystywanych podczas sprawowania obrzędów liturgicznych w konstantynopolitańskiej bazylice Hagia Sofia. Pomysłodawcą tłumaczenia był najprawdopodobniej metropolita moskiewski Cyprian Cambłak (1389–1406). Utwór zachował się na kartach pergaminowego kodeksu z końca XV w. (ГИМ, Син. 675, fol. 207'–217) oraz późniejszych manuskryptów ruskich, m.in. РНБ, 717.1085/1194, fol. 194–199 (z 1504 r.)[32].

W połowie XVI stulecia, wraz z przyłączeniem chanatów kazańskiego i astrachańskiego do państwa moskiewskiego, owocującym wzrostem liczby konwersji z islamu na chrześcijaństwo wschodnie, zainteresowanie omawianym rytuałem wzrosło. Odnajdujemy go na kartach rękopisów typu *miscellanea*, np. РГБ, 173.I.175, fol. 492–499 (pierwsza połowa XVII w.); РГБ, 173.I.196, fol. 78'–86 (pierwsza połowa XVII w.); РГБ, 304.I.739, fol. 541–549' (XVII w.); РГБ, 304.I.741, fol. 280–291' (XVII w.). Utwór ten wykorzystali również twórcy kompilacyjnej *Opowieści o haniebnej wierze saraceńskiej*, zachowanej m.in. w tekście *Latopisu Nikonowskiego*[33].

Zabytki, przetłumaczone z greki bizantyńskiej na język (staro)cerkiewnosłowiański, stawały się niekiedy na Rusi źródłem inspiracji dla rodzimych autorów, którzy splatając ze sobą i redagując ich dłuższe bądź

[31] M.M. Petrović, *Saint Sava's Zakonopravilo*..., s. 51–61; М.В. Корогодина, *Кормчие книги*..., vol. I, s. 102, 200–203; vol. II, s. 34, 36; Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, T. Wolińska, *Muhammad*..., s. 185–186.

[32] Т.И. Афанасьева, *Славянская версия Евхология Великой церкви и ее греческий оригинал*, ТИРЯ 5, 2015, s. 9–43; М.В. Корогодина, *Кормчие книги*..., vol. I, s. 200–203; Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, T. Wolińska, *Muhammad*..., s. 186.

[33] А. Яблоков, *О происхожденіи чина присоединенія мухаммеданъ къ православной христіанской вѣрѣ*, Казань 1881, s. 19–21; И.Ю. Крачковский, *Предистория*..., s. 20; Z.A. Brzozowska, M.J. Leszka, T. Wolińska, *Muhammad*..., s. 186.

krótsze fragmenty, tworzyli na ich podstawie utwory lub zbiory tekstów o charakterze kompilacyjnym. Z pewnością najistotniejszą dla badań nad wizerunkiem kobiet bliskowschodnich w literaturze staroruskiej grupą tego rodzaju przekazów są zwody historyczne. Warto przywołać tu zwłaszcza kilka z nich:

- *Latopis helleński i rzymski* – obszerny utwór, ukazujący początki państwa Rurykowiczów na szerokim tle historii powszechnej, obejmującym wydarzenia od stworzenia świata, przez opowieści starotestamentowe, opis podbojów Aleksandra Wielkiego (336–323 r. p.n.e.), historię cesarstwa rzymskiego i bizantyńskiego do czasu panowania Romana I Lekapena (919–944). Jego autorzy bazowali na staro-cerkiewno-słowiańskich przekładach kronik greckich: Jana Malalasa i Jerzego Mnicha zw. Hamartolosem. Źródło zachowało się do naszych dni w dwóch wariantach. Pierwszą redakcję zwodu reprezentują cztery odpisy z XV–XVI w. Druga wersja *Latopisu helleńskiego i rzymskiego* musiała powstać w pierwszej połowie XV stulecia. Wykład dziejów powszechnych, zakończony w pierwotnym wariancie na roku 948, został w niej bowiem uzupełniony o rejestr cesarzy bizantyńskich i lat ich panowania, obejmujący okres od rządów Nikefora II Fokasa (963–969) do epoki Manuela II Paleologa (1391–1425), bez wzmianki o zdobyciu Konstantynopola przez Turków Osmańskich w 1453 r. Z XV–XVII w. pochodzi dwanaście odpisów, reprezentujących drugą redakcję tekstu, m.in. БАН, 33.8.13 (niepełny, pozbawiony początkowej partii, z ostatniej tercji XV w.) oraz РГБ, 228.162 (1485 r.)[34].

[34] *Летописец Еллинский и Римский*, ed. О.В. Т в о р о г о в, vol. I, Санкт-Петербург 1999. Przywołane tu informacje źródłowe stanowią skrót opisów zabytku, zamieszczonych w moich wcześniejszych publikacjach, prezentujących wyniki badań nad fragmentami *Latopisu helleńskiego i rzymskiego*: Z.A. B r z o z o w s k a, *Bułgarski car Piotr i jego żona Maria Lekapena w Latopisie helleńskim i rzymskim drugiej redakcji*, SA 58, 2017, s. 26–27; e a d e m, *O heretyku Mahomecie – opowieść o narodzinach islamu w Latopisie helleńskim i rzymskim drugiej redakcji*, SA 61, 2020, s. 102–103 (tam też znajdzie Czytelnik dalszą literaturę przedmiotu).

- *Chronograf ruski* – wschodniosłowiańska kompilacja, ukazująca dzieje całego obszaru *Slavia Orthodoxa* (Rusi, Bułgarii i Serbii) jako immanentnej części historii powszechnej, opisanej od momentu stworzenia świata. Zawiera narrację na temat wypadków starotestamentowych, starożytnego Bliskiego Wschodu i Grecji, zdobywczych wypraw Aleksandra Macedońskiego, dziejów cesarstwa rzymskiego i bizantyńskiego aż do upadku Konstantynopola w 1453 r. Twórcy zwodu wykorzystali wyjątkowo bogaty materiał źródłowy, m.in. *Latopis helleński i rzymski* drugiej redakcji, XIV-wieczny, cerkiewnosłowiański przekład greckiej kroniki Konstantyna Manassesa (spisanej w latach 1145–1148), *Paralipomen* Jana Zonarasa, *Wojnę żydowską* Józefa Flawiusza (ok. 37–100), *Aleksandreidę*, rodzime latopisy ruskie oraz teksty hagiograficzne, m.in. bułgarskiej i serbskiej proweniencji. Najstarsza, zachowana do naszych dni wersja utworu, tzw. redakcja z 1512 r., powstała najprawdopodobniej w latach 1516–1522, w monasterze św. Józefa pod Wołokołamskiem. Najwcześniejsze odpisy zabytku pochodzą z trzeciej i czwartej dekady XVI w. W okresie późniejszym omawiana kompilacja była wielokrotnie przeredagowywana i wzbogacana o dodatkowy materiał, pochodzący m.in. ze staropolskiej kroniki Marcina Bielskiego (ok. 1495–1575): w latach trzydziestych XVI stulecia stworzono tzw. zachodnioruską wersję tekstu, a na początku XVII w. – jego kolejne warianty (z lat 1617 i 1620). *Chronograf ruski* posłużył również – jako źródło informacji – autorom późniejszych, wschodniosłowiańskich kompendiów historiograficznych: *Latopisu Nikonowskiego* i *Iluminowanego zwodu*[35].

- *Latopis Nikonowski* – monumentalne dzieło, ukazujące dzieje państwowości Rurykowiczów od jej zarania po czasy współczesne autorom zwodu, z wieloma odwołaniami do wydarzeń z historii powszechnej, np. w narrację na temat wyboru religii monoteistycznej przez

[35] *Русский хронограф. Хронограф редакции 1512 г.*, Санкт-Петербург 1911 [=*ПСРЛ*, vol. XXII.1]; *Русский хронограф. Хронограф Западнорусской редакции*, Петроград 1914 [=*ПСРЛ*, vol. XXII.2]; О.В. Творогов, *Хронограф Русский*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (вторая половина XIV–XVI в.)*..., s. 499–505. Cf. И.Ю. Крачковский, *Предистория*..., s. 18–19, 23.

księcia kijowskiego Włodzimierza I Wielkiego (978–1015) wpleciono *Opowieść o haniebnej wierze saraceńskiej*, będącą kompilacją trzech bizantyńskich tekstów antymuzułmańskich, znanych w cerkiewnosłowiańskim przekładzie. Pierwotna wersja utworu została najprawdopodobniej spisana w latach 1526–1530 w bliskim otoczeniu metropolity moskiewskiego Daniela (1522–1539), który – zdaniem niektórych badaczy – miał osobiście czuwać nad pracami redaktorskimi. Inspirację dla twórców zabytku stanowiły głównie rodzime przekazy, m.in. latopisy, żywoty świętych, krótsze teksty narracyjne o różnorodnej tematyce, opowieści zaczerpnięte ze słowiańskiego folkloru, dokumenty i utwory wchodzące w skład zbiorów prawnych. *Latopis Nikonowski* był kilkakrotnie przeredagowywany i uzupełniany w XVI–XVII w., a w latach 1568–1576 posłużył – jako główne źródło informacji o historii Rusi – autorom *Iluminowanego zwodu*[36].

- *Iluminowany zwód latopisarski* – niezwykle bogato ilustrowana kompilacja historiograficzna, sporządzana w jednym odpisie dla cara Iwana IV Groźnego (1547–1584), w latach 1568–1576, przez zespół skrybów i miniaturzystów, zatrudnionych w skryptorium działającym przy cerkwi Opieki Matki Bożej w Słobodzie Aleksandrowskiej. Dzieło obejmuje dziesięć obszernych manuskryptów, przechowywanych w zbiorach: biblioteki Rosyjskiej Akademii Nauk w St. Petersburgu (БАН), Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w St. Petersburgu (РНБ) oraz Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie (ГИМ). Zwód prezentuje rozwój państwowości ruskiej na szerokim tle historii powszechnej. Zawiera – pomieszczony na kartach trzech rękopisów – syntetyczny wykład dziejów, poczynając od stworzenia świata, przez wydarzenia opisane w Starym Testamencie, historię starożytnej Grecji, państw hellenistycznych, cesarstwa rzymskiego i bizantyńskiego – do początku X w. Kolejne tomy ukazują historię Rusi od 1114 r.

[36] *Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью*, Санкт-Петербург 1862–1918 [=*ПСРЛ*, vol. IX–XIV]; Б.М. К л о с с, *Летопись Никоновская*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (вторая половина XIV–XVI в.)*..., s. 49–50.

do 1567 r., tj. czasów współczesnych autorom kompendium (nieukończonego). *Iluminowany zwód* prezentuje wydarzenia paralelnie za pomocą tekstu i ilustracji. W każdym z rękopisów nieomal wszystkie karty ozdobiono miniaturami. Zazwyczaj iluminacja zajmuje ⅔ strony, a tekst tylko ⅓. Autorzy zbioru wykorzystali w swej pracy rodzimy materiał źródłowy. Część dzieła, poświęcona historii Rusi, bazuje przede wszystkim na *Latopisie Nikonowskim*. Podstawą wykładu dziejów powszechnych był natomiast głównie *Latopis helleński i rzymski* drugiej redakcji oraz *Chronograf ruski* z 1512 r. Dla naszych badań użyteczny może być – ze względów chronologicznych – trzeci tom omawianej kompilacji, tj. rękopis РНБ, F.IV.151 – kodeks papierowy, obejmujący 1217 kart w oprawie z XVIII w. Jego treść ilustruje 2191 miniatur. Manuskrypt zawiera opis dziejów cesarstwa rzymskiego od lat siedemdziesiątych I w. do czasu panowania Konstantyna I Wielkiego (306–337), a następnie – wykład historii Bizancjum do 919 r.[37]

Za niezwykle istotną – z punktu widzenia badań nad wizerunkiem wczesnośredniowiecznych kobiet bliskowschodnich (Persjanek i Arabek) w piśmiennictwie staroruskim – kategorię źródeł należy uznać również teksty hagiograficzne. Były one prawdopodobnie najczęściej czytaną, a także – docierającą do najszerszego grona odbiorców grupą tekstów, spośród wszystkich, znanych na obszarze *Slavia Orthodoxa*, gatunków literackich[38]. Co więcej, stanowiąc w znakomitej większości przekłady wcześniejszych utworów bizantyńskich, niejednokrotnie tłumaczonych na grekę z języków chrześcijańskiego Wschodu (syryjskiego, arabskiego, koptyjskiego, perskiego, itp.), opowiadających o niezwykle oddalonych

[37] *Лицевой летописный свод XVI в. Всемирная история*, vol. VI, Москва 2014; vol. VII, Москва 2014; vol. VIII, Москва 2014. Zamieszczone tu informacje źródłowe zostały zaczerpnięte – w skróconej formie – z artykułu mojego autorstwa: Z.A. B r z o z o w s k a, *Jeden z herezjarchów? Przedstawienia ikonograficzne Mahometa w rękopisie РНБ, F.IV.151 w kontekście staroruskich narracji na jego temat*, VP 70, 2018, s. 449–452 (tam też – odwołania do dalszej literatury przedmiotu).

[38] W. J a k u b o w s k i, *Literatura przekładowa*..., s. 45; U. W ó j c i c k a, *Siedem wieków literatury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 1990, s. 15; E. M a ł e k, *Лекции по древнерусской литературе*, vol. I, Warszawa 2006, s. 51; U. W ó j c i c k a, *Literatura staroruska z elementami historii i kultury dawnej Rusi*, Bydgoszcz 2010, s. 72.

w czasie i przestrzeni wydarzeniach – zaznajamiały one mieszkańców Rusi z egzotycznymi dla nich tematami, rozszerzając ich horyzonty geograficzne i historyczne[39].

Żywoty świętych funkcjonowały w piśmiennictwie staroruskim przede wszystkim w obrębie dwóch rodzajów kolekcji: prologów i minei lekcyjnych. Zbiory pierwszego typu – będące odpowiednikiem bizantyńskich synaksarionów – zawierały głównie krótkie utwory hagiograficzne (tzw. żywoty prologowe), przeznaczone przede wszystkim do publicznego odczytywania w czasie nabożeństw. Poszczególne teksty były na kartach prologów ułożone według porządku roku liturgicznego Kościoła Wschodniego (od 1 IX do 31 VIII) i zazwyczaj podzielone na dwa tomy, zawierające odpowiednio materiał na półrocze jesienno-zimowe (wrzesień – luty) oraz wiosenno-letnie (marzec – sierpień). Na Rusi, oprócz kompilacji południowosłowiańskich, rozpowszechniły się również dwie rodzime redakcje prologu: starsza (tzw. krótka) została spisana najprawdopodobniej już u schyłku XII w. lub też na początku XIII stulecia, a nowsza (tzw. obszerna) – powstała w pierwszej połowie XIV w.[40]

Mineje lekcyjne zawierały natomiast głównie żywoty obszerne, stworzone z myślą o osobistej, indywidualnej lekturze. Podobnie jak w prologach, i w tego rodzaju zbiorach materiał układany był zgodnie z porządkiem roku liturgicznego Kościoła Wschodniego (od 1 IX do 31 VIII), niemniej jednak – ze względu na specyfikę formalną większości włączanych do kolekcji utworów – kompilacje te składały się zazwyczaj z dwunastu tomów, z których każdy obejmował teksty przypadające na jeden miesiąc. Manuskrypty o charakterze proto-minejnym musiały powstawać na Rusi już w dobie przedmongolskiej. Do naszych dni zachowały się dwa wschodniosłowiańskie rękopisy tego rodzaju z XI–XIII w.:

---

[39] О.В. Творогов, *Древнерусские четьи сборники XII–XIV вв. Статья вторая: Памятники агиографии*, ТОДЛ 44, 1990, s. 225.

[40] W. Jakubowski, *Literatura przekładowa*..., s. 45; A. Znosko, *Mały słownik wyrazów staro-cerkiewno-słowiańskich i terminologii cerkiewno-teologicznej*, Warszawa 1983, s. 262; U. Wójcicka, *Siedem wieków*..., s. 14–15; E. Małek, J. Wawrzyńczyk, *Mały słownik terminologiczny literatury, folkloru i kultury staroruskiej*, Łódź 1995, s. 73; О.В. Лосева, *Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII–первой трети XV вв.*, Москва 2009, s. 15–19, 80–128; U. Wójcicka, *Literatura staroruska*..., s. 72.

Kodeks supraski z pierwszej połowy XI w. (zawierający żywoty świętych na marzec) oraz *Zbornik uspienski* z XII–XIII w. (materiał hagiograficzny na maj i czerwiec). Najstarsze, całościowe komplety ruskich minei lekcyjnych pochodzą z XV–XVI w.[41]

W 1529/1530 r. arcybiskup nowogrodzki Makary (1526–1542), w okresie późniejszym pełniący godność metropolity moskiewskiego (1542–1563), zainaugurował prace nad *Wielkimi minejami lekcyjnymi* – monumentalnym zbiorem żywotów świętych i innych tekstów przeznaczonych do indywidualnej lektury, ułożonych według porządku roku liturgicznego Kościoła Wschodniego i zebranych w dwunastu obszernych tomach. Jego zamysł był niezwykle ambitny – zamierzał on uporządkować w obrębie jednej kolekcji wszystkie utwory hagiograficzne, znane na Rusi w cerkiewnosłowiańskim przekładzie, w XI–XVI w. Redagowanie dzieła ukończono w 1552 r. Zachowało się ono do naszych dni w trzech kompletach odpisów: najwcześniejszym, tzw. „Sofijskim", przechowywanym obecnie w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w St. Petersburgu (tomy: wrześniowy, październikowy, listopadowy, lutowy, majowy, czerwcowy, lipcowy) i w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie (wolumen sierpniowy); „Uspienskim", znajdującym się w zbiorach Państwowego Muzeum Historycznego w Moskwie (kopia kompletna) oraz „Carskim" (w posiadaniu tej samej instytucji, brak tomów marcowego i kwietniowego)[42].

Motywy antymuzułmańskie i bliskowschodnie pojawiają się również na kartach oryginalnych utworów staroruskich. Obszerną sekwencję, poświęconą obyczajom wyznawców islamu, wpleciono już w opowieść o wyborze religii monoteistycznej przez księcia Włodzimierza I Wielkiego, zawartą w *Powieści minionych lat* – najstarszym latopisie kijowskim,

[41] W. J a k u b o w s k i, *Literatura przekładowa*..., s. 45; A. Z n o s k o, *Mały słownik*..., s. 175–176; U. W ó j c i c k a, *Siedem wieków*..., s. 15; E. M a ł e k, J. W a w r z y ń c z y k, *Mały słownik*..., s. 53; U. W ó j c i c k a, *Literatura staroruska*..., s. 72; А.М. Т о т о м а н о в а, Д. А т а н а с о в а, *Станиславов Четии-Миней*, vol. 1, *Издание на текста*, София 2018, s. 123–124.

[42] W. J a k u b o w s k i, *Zabytki piśmiennictwa o charakterze kompilacji*, [in:] *Historia literatury rosyjskiej*..., s. 120–121; U. W ó j c i c k a, *Siedem wieków*..., s. 60–61; Е.А. Л я х о в и ц к и й, М.А. Ш и б а е в, *Великие Минеи-Четьи*, [in:] *Православная энциклопедия*, vol. XLV, Москва 2017, s. 262–267.

zredagowanym w znanym nam obecnie kształcie na początku XII w. Wzmianki na temat zwolenników Mahometa odnaleźć możemy też – co zrozumiałe – w tekstach opowiadających o konfrontacji mieszkańców Rusi z Mongołami/ Tatarami, np. w XV-wiecznej *Opowieści o bitwie z Mamajem*. Warto tu wskazać kilka szczególnie interesujących, z punktu widzenia badań nad literackim wizerunkiem Persjanek i Arabek, zabytków:

- *Paleja komentowana* – niektórzy badacze uznają ją za przekład utworu greckiego, który nie zachował się w wersji oryginalnej, inni zaś twierdzą, że stanowi ona oryginalną kompilację cerkiewnosłowiańską, stworzoną na podstawie różnych tekstów wschodniochrześcijańskich (m.in. Efrema Syryjczyka, Pseudo-Metodego z Patary, Kosmasa Indikopleustesa, Epifaniusza z Salaminy i Jana Egzarchy), w Bułgarii w połowie X w. lub w XI–XIII w. na Rusi. Z pewnością utwór ten musiał powstać przed XIV w., gdyż z tego stulecia pochodzą jego najstarsze, istniejące odpisy (proweniencji staroruskiej). Omawiany zabytek można uznać za swego rodzaju summę ówczesnej wiedzy o świecie, na której kartach rozważania teologiczne sąsiadują z objaśnieniami, dotyczącymi szeregu zjawisk z zakresu geografii czy biologii. *Paleja komentowana* jest też tekstem o wyraźnym zacięciu polemicznym, przeciwko heretykom oraz wyznawcom judaizmu i islamu[43].

- *Wędrówka za trzy morza* – jest wyczerpującym opisem podróży po obszarach Bliskiego Wschodu i Indii, odbytej osobiście przez kupca twerskiego, Atanazego Nikitina, w latach 1468–1475. Na Wschód

[43] *Палея толковая*, ed., transl. А.М. К а м ч а т н о в, Москва 2002; И.Ю. К р а ч к о в с к и й, *Предистория*..., s. 18–19; О.В. Т в о р о г о в, *Палея Толковая*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.)*..., s. 285–288; Е.Г. В о д о л а з к и н, *Всемирная история в литературе Древней Руси. На материале хронографического и палейного повествования XI–XV вв.*, München 2000, s. 251–269; Т.Л. В и л к у л, *Толковая палея и Повесть временных лет. Сюжет о раздѣлении языкъ*, Ru 6, 2007, s. 37–85; P. B u s h k o v i t c h, *Orthodoxy*..., s. 123; M. S k o w r o n e k, *Średniowieczne opowieści biblijne. Paleja historyczna w tradycji bizantyńsko-słowiańskiej*, Łódź 2017, s. 18–19; e a d e m, *W obronie ortodoksji. Głosy antyheretyckie i antymuzułmańskie w Palei – historia, typologia, tekstologia*, [in:] *Widmo Mahometa*..., s. 238–239; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 306–311.

wyruszył on w tym samym czasie, co Wasyl Papin, poseł wielkiego księcia moskiewskiego, Iwana III Srogiego (1462–1505). Pod Astrachaniem, u ujścia Wołgi został napadnięty i obrabowany przez Tatarów nogajskich. Na dalszą wędrówkę zdecydował się zatem, chcąc powetować sobie straty, poniesione wskutek tego zdarzenia. Początkowo płynął po Morzu Kaspijskim, odwiedzając m.in. Derbent i Baku, a potem przemierzył tereny Persji, aby w Ormuzie wsiąść na statek, żeglujący przez Morze Arabskie do Indii. Na subkontynencie przebywał głównie na terytorium muzułmańskiego sułtanatu Bahmanidów, ze stolicą w Bidarze. Drogę powrotną na Ruś przemierzył – po wylądowaniu w porcie w Ormuzie – inną trasą, wiodącą lądem przez Isfahan i Tebryz, aż do Trapezuntu, by następnie przepłynąć Morze Czarne. Wysiadłszy na stały ląd na Krymie, udał się najprawdopodobniej w górę Dniepru. Znacznie podupadłszy na zdrowiu, zmarł w drodze do Smoleńska. Rękopis Atanazego przywieźli do Moskwy towarzyszący mu kupcy, a następnie – za pośrednictwem diaka Wasyla Mamyrewa – trafił on w 1475 r. w ręce latopisarza. Itinerarium zachowało się w trzech redakcjach z XV–XVII w. Atanazy zawarł w swym utworze wiele informacji na temat mieszkańców Bliskiego Wschodu. Kwestia jego nastawienia do muzułmanów jest przedmiotem dyskusji badaczy od wielu lat. Niektórzy skłonni są twierdzić, że w trakcie swej podróży dokonał on konwersji na islam, inni podkreślają jego wyjątkową, wykraczającą znacznie poza standardy moralne epoki, otwartość na inne kultury. Niekiedy można również spotkać w literaturze przedmiotu sądy, wedle których *casus* twerskiego kupca należy rozpatrywać jako przykład jednostki, która – oderwana od ojczystej ziemi, pobratymców i współwyznawców – niejako zatraca swą tożsamość, gubiąc się w cudzoziemskim, obcym jej cywilizacyjnie i mentalnie środowisku[44].

[44] *Хождение за три моря Афанасия Никитина*, eds., transl. М.Д. Каган-Тарковская, Я.С. Лурье, Л.С. Семенов, [in:] *Библиотека литературы Древней Руси*, vol. VII, Санкт-Петербург 1999, s. 348–379. Polski przekład: Atanazy Nikitin, *Wędrówka za trzy morza*, eds., transl. H. Willman-Grabowska, W. Jakubowski, Wrocław 1952. И.Ю. Крачковский, *Предистория*..., s. 15–16; W. Jakubowski, R. Łużny, *Literatura staroruska. Wiek XI–XVII. Antologia*, Warszawa 1971, s. 109–110; Д.С. Лихачев, *Хожение за три моря Афанасия Никитина*, [in:] Idem, *Великое наследие. Классические произведения литературы*

- Trzy antymuzułmańskie traktaty zeslawizowanego Bizantyńczyka, Maksyma Greka (wł. Michał Trivolis, ok. 1470–1555) – autor ten od 1492 r. przebywał w Italii. Przysłuchiwał się wykładom na tamtejszych uniwersytetach oraz zajmował się przepisywaniem manuskryptów i tłumaczeniami z greki na łacinę. W 1506 r. udał się na Athos, by w greckim monasterze Watopedi złożyć śluby mnisze i przyjąć imię Maksyma. Opuścił Świętą Górę, wraz z poselstwem ruskim, latem 1516 r., a następnie – przybył do Moskwy 4 III 1518 r. Trudnił się tam głównie tłumaczeniem tekstów bizantyńskich. Wykorzystując rękopisy przywiezione przez siebie z Athosu, próbował również dokonywać korektur w starych przekładach z greki na cerkiewnosłowiański. Inicjatywa ta stała się jedną z przyczyn postawienia Maksyma w stan oskarżenia. W lutym 1525 r. stanął przed sądem. Zarzucano mu nie tylko ingerowanie w tekst ksiąg liturgicznych, ale też szpiegowanie na rzecz Turcji Osmańskiej. W maju 1525 r. uczony mnich został zesłany do monasteru św. Józefa pod Wołokołamskiem, z zakazem utrzymywania kontaktów ze światem zewnętrznym i pisania. Jego kondycja poprawiła się dopiero wraz z przeniesieniem do monasteru Zaśnięcia Bogurodzicy w Twerze (1532–1537). W nowym miejscu mógł się już bowiem zajmować twórczością literacką. W latach czterdziestych XVI w. przenoszono go jeszcze najprawdopodobniej dwukrotnie: najpierw do Moskwy, a następnie do Monasteru Troicko-Siergijewskiego. Wolność odzyskał on ok. 1547 r., z inicjatywy metropolity Makarego (1542–1563). Ukształtowana w późniejszych wiekach tradycja hagiograficzna lokuje śmierć Maksyma w dniu 12 XII 1555 r. Posądzenie o herezję i długoletnie uwięzienie, nie pozostały bez wpływu na charakter twórczości tego autora. W latach trzydziestych i czterdziestych

древней Руси, Москва 1975, s. 277–280; W. J a k u b o w s k i, *Literatura podróżnicza*, [in:] *Historia literatury rosyjskiej*..., s. 102–104; G. L e n h o f f, *Beyond Three Seas: Afanasij Nikitin's Journey from Orthodoxy to Apostasy*, EEQ 13, 1979, s. 432–447; Я.С. Л у р ь е, *Афанасий Никитин*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (вторая половина XIV–XVI в.)*, ed. Д.С. Л и х а ч е в, vol. I, Ленинград 1988, s. 81–88; М.А. Б а т у н с к и й, *Россия и ислам*..., s. 191; M.J. M a x w e l l, *Afanasii Nikitin. An Orthodox Russian's Spiritual Voyage in the Dar al-Islam, 1468–1475*, JWH 17.3, 2006, s. 243–266; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 333–341.

XVI w. spod jego pióra wychodziły przede wszystkim teksty polemiczne: dyskutując z przedstawicielami innych religii i konfesji (żydami, muzułmanami, poganami, a także katolikami, protestantami i wyznawcami różnych herezji w łonie chrześcijaństwa), dał się on poznać nie tylko jako uczony o szerokiej wiedzy, ale przede wszystkim – jako gorliwy prawosławny chrześcijanin, pragnący nade wszystko udowodnić czytelnikom swoją ortodoksyjność. Mnich własnoręcznie sporządził kilka zbiorów swoich pism. Najstarszy z nich, obejmujący 47 rozdziałów, powstał w latach 1547–1551. Zachował się do naszych dni i obecnie jest przechowywany w Rosyjskiej Bibliotece Państwowej w Moskwie (РГБ, 173.I.42)[45].

* * *

Niniejsza monografia powstała w ramach projektu *Mahomet i narodziny islamu – stereotypy, wiedza i wyobrażenia w kręgu kultury bizantyńsko-ruskiej*, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki, w ramach konkursu OPUS 12 (DEC-2016/23/B/HS3/01891) i realizowanego w latach 2017–2021 przez interdyscyplinarny zespół bizantynistyczno-paleoslawistyczny w Centrum Badań nad Historią i Kulturą Basenu Morza Śródziemnego i Europy Południowo-Wschodniej

[45] *Сочинения преподобного Максима Грека изданные при Казанской духовной академии*, vol. I, Казань 1894 [=Санкт-Петербург 2007], s. 63–105, 106–121, 122–136. И.Ю. К р а ч к о в с к и й, *Предистория*..., s. 19–20; Д.М. Б у л а н и н, *Максим Грек*, [in:] *Словарь книжников и книжности Древней Руси (вторая половина XIV–XVI в.)*, vol. II, s. 89–98; P. B u s h k o v i t c h, *Orthodoxy*..., s. 127–129; J. K u f f e l, *Maksym Grek – między humanizmem a hezychazmem*, SOr 63.4, 2014, s. 513–514; D. S a v e l y e v, *Maximus the Greek*, [in:] *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History*, vol. VII, *Central and Eastern Europe, Asia, Africa and South America (1500–1600)*, eds. D. T h o m a s, J. C h e s w o r t h, Leiden–Boston 2015, s. 135–140; Н.В. С и н и ц ы н а, *Максим Грек*, [in:] *Православная энциклопедия*, vol. XLIII, Москва 2016, s. 43–44; M. G a r z a n i t i, *Michel Trivolis/Maxime Le Grec (env. 1470–1555/1556). Processus de modernisation et fin du Moyen âge en Russie*, [in:] *Russia, Oriente slavo e Occidente europeo. Fratture e integrazioni nella storia e nella civiltà letteraria*, eds. C. P i e r a l l i, C. D e l a u n a y, E. P r i a d k o, Firenze 2017, s. 49–65; i d e m, *Michel Trivolis / Maxime Le Grec (1470 env.–1555/1556). Sa vie et sa carrière*, RES 90.3, 2019, s. 443; Z.A. B r z o z o w s k a, M.J. L e s z k a, T. W o l i ń s k a, *Muhammad*..., s. 347–357.

im. prof. Waldemara Cerana, *Ceraneum* (Uniwersytet Łódzki). Jednym z najważniejszych naukowych wyników tego grantu jest wyodrębnienie i usystematyzowanie – w znacznej mierze na podstawie kwerendy w niepublikowanym dotąd materiale rękopiśmiennym – obszernego korpusu tekstów staroruskich z XII–XVI w., zawierających wzmianki na temat Mahometa, Arabów i islamu. Efekty pracy badawczej zespołu zostały już zaprezentowane w anglojęzycznej monografii, pt. *Muhammad and the Origin of Islam in the Byzantine-Slavic Literary Context. A Bibliographical History*. Znaczna część danych źródłowych, zawartych w tej książce, stanowi polską wersję informacji zamieszczonych we wspomnianej pracy. W toku projektu wykonałam także kilka tłumaczeń średniowiecznych utworów cerkiewnosłowiańskich na język polski. Niektóre z nich znajdzie Czytelnik w aneksie do niniejszej monografii. Całościowy przekład staroruskiej opowieści *O heretyku Mahomecie* został już też wydany – wraz z edycją tekstu oryginalnego i komentarzem naukowym[46]. Szereg zagadnień szczegółowych opracowałam i opublikowałam również w formie artykułów (*vide*: bibliografia).

W tym miejscu chciałabym wyrazić swą wdzięczność wszystkim osobom, które niestrudzenie służyły mi radą, pomocą i życzliwym wsparciem w trakcie pracy nad tą monografią. Podziękowania kieruję zatem do moich Nauczycieli, Kolegów i Przyjaciół z Katedry Filologii Słowiańskiej UŁ, Katedry Historii Bizancjum UŁ oraz Centrum *Ceraneum* UŁ: prof. Sławomira Bralewskiego, prof. Macieja Kokoszko, prof. Mirosława J. Leszki, prof. Kiriła Marinowa, prof. Georgiego Minczewa, prof. Ivana N. Petrova, prof. Małgorzaty Skowronek, prof. Teresy Wolińskiej, dr. Pawła Filipczaka, dr. Krzysztofa Jagusiaka, dr Agaty Kaweckiej, dr. Piotra Krężla, dr Karoliny Krzeszewskiej, dr. Marka Majera, dr. Jana M. Wolskiego i mgr. Jana Morawickiego.

Jestem dozgonnie wdzięczna prof. Joannie Jabłkowskiej, Dziekan Wydziału Filologicznego UŁ, za wiarę we mnie, stworzenie mi wymarzonych warunków pracy i umożliwienie mi dalszego rozwoju naukowego w tej jednostce. Szczególne słowa podziękowania należą się również

[46] Z.A. B r z o z o w s k a, *Zapożyczona czy własna wizja dziejów*..., s. 30–34, 37–41; e a d e m, *O heretyku Mahomecie*..., s. 101–116.

prof. Mirosławowi J. Leszce, przewodniczącemu komitetu redakcyjnego serii wydawniczej „Byzantina Lodziensia", za niezliczone wyrazy wsparcia i nieocenioną, wieloaspektową pomoc, okazaną mi na wszystkich etapach przygotowywania tej książki do druku. Dziękuję dr. Andrzejowi R. Hołaskowi za sporządzenie indeksów, zamieszczonych na końcu tego tomu.

Specjalne wyrazy wdzięczności należą się też prof. Zdzisławowi Pentkowi z Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, który podjął się trudu przygotowania recenzji wydawniczej niniejszej publikacji. Dziękuję także mojej Mamie, Elżbiecie Myślińskiej-Brzozowskiej za wykonanie ilustracji zdobiących ten tom.